

Út Visegrádhoz¹

A regionális együttműködés eszmetörténeti előzményeiből

Párizsi kitérővel szeretném kezdeni. A középkori visegrádi királytalálkozó emléke ugyanis inkább szerencsés jelképteremtés, mint közvetlen hagyomány. A modern nemzetté válás döntő szakaszára kell visszatekintenünk, ha az összefogás gyökereit keressük. Az időpont: 1849. május 18. A hely: Párizs, az Hotel Lambert Szent Lajos szigetén. Itt tárgyaltak a magyar kormány kiküldöttjei Teleki László vezetésével a cseh liberálisok František Rieger vezette képviselőivel Adam Jerzy Czartoryski hercegnek, a lengyel emigráció vezetőjének a palotájában Közép-Európa jövőjéről. A Habsburg Birodalom helyén új, egyenjogú felek alkotta államszövetséget terveztek, a magyarországi nemzetiségeknek területi önkormányzatot biztosítva. A magyar–cseh–lengyel együttműködés a térséget befolyása alatt tartó dinasztikus birodalmaktól való függetlenség szándékát jelentette. Valójában ez a tárgyalás volt Kossuth Lajos Duna-konföderációs tervének az előzménye. Az emigráns magyar politikus is olyan integrációs keretről gondolkodott 1849 után, amely egyszerre biztosítja a függetlenséget Ausztriától, és elfogadható megoldást jelent a soknemzetiségű Magyar Királyság nem magyar népcsoportjainak. A korabeli dél-kelet-európai kis államok gyöngesége és a nagyhatalmi erőviszonyok tükrében a kossuthi elképzelés irreálisnak bizonyult.

Végig lehetne tekinteni a térségünkben született föderatív tervek történetét a XIX. és XX. században (például a cseh František Palackýtól kezdve a szlovák Milan Hodzáig), s egyértelműen kitetszenék, hogy sokféle keretben képzeltek el regionális együttműködést; a tervekben minden esetben két fő szempont – a nagyhatalmi konstelláció és a nemzetállami célok – figyelembevételével kerestek egyensúlyt. Történeti tény, hogy voltak hagyományai itt sikeres államközi szimbiózisoknak (Lengyel–Litván Nemesi Köztársaság, magyar–horvát unió). Így nem lehet véletlennek tekinteni, hogy nagy történelmi átrendeződések

KISS GY. CSABA (1945) művelődéstörténész, esszéista. Utóbbi kötete: *Hogy állunk a számvetéssel? Közéleti írások, 1994–2015* (2015).

1 Elhangzott Budapesten, 2016. március 21-én, a RETÖRKI által szervezett *A rendszerváltások tapasztalata és értékelése Magyarországon és Oroszországban* című nemzetközi konferencián.

idején újból és újból fölvetődik a Kelet és Nyugat közötti makrorégióban a szomszédos, közepes és kis nemzetek szorosabb együttműködésének a gondolata.

Rövid áttekintésemben arról kívánok szólni, milyen magyar hagyományoknak volt szerepe a Visegrádhoz vezető úton, és miképpen nyilvánult meg ez a Magyar Demokrata Fórumot előkészítők körében. Nem lehet azonban eltekinteni attól a „régiovitától”, amely 1915-ben zajlott Friedrich Naumann Közép-Európa-könyve kapcsán. A német liberális gondolkodó integrációs elképzelése a Német Birodalmat és az Osztrák–Magyar Monarchiát fűzte volna egymáshoz. Érdekes jelenség volt, hogy az elmaradottnak, félfudálisnak tartott Magyarország modernizálásának a hívei (Hatvany Lajos, Jászi Oszkár például) a háború elején milyen lelkesen üdvözölték a tervet. Az ideológiai tekintetben egymással élesen szemben álló Tisza István (miniszterelnök) és Ady Endre, a költő viszont a magyar nemzetállam veszélyeztetését látta benne. Így a szomszédos népekkel való közös sorsot hangsúlyozó írók és művészek (Bartók Béla, Szabó Dezső, Németh László) az első világháború után a német Közép-Európával szemben mondtak Kelet-Európát, hangsúlyozva a szomszédos népekkel való mentális-kulturális hasonlóságot. A mi nemzedékünkben kétségkívül az esszéíró Németh László volt az, aki tudatosította a kelet-közép-európai sorsközösség gondolatát. Amikor szellemi hidat javasolt építeni a szomszédok világa felé, hogy megismerjük őket, amikor határozottan bírálta a Szent István-i Magyarország integrációjának idejétmúlt gondolatát. Alapvető megfontolása volt, hogy a történelem nagy fordulatai idején minden különbség ellenére az itt élő népek sorsa hasonlóan alakul. Larry Wolf amerikai történész nagy visszhangot kiváltó művében (*Inventing of Eastern Europe*, 1994) azt kísérelte meg bizonyítani, hogy Kelet-Európa modern fogalma a nyugat-európai felvilágosodás terméke a XVIII. század második feléből. Magyarország európai helyét keresve a mi gondolkodóink, politikusaink számára a modern korban egyértelmű volt egy bizonyos köztes helyzet tudata, Ady Endre metaforájával: a két part közötti „kompország”.

A közelmúlttal folytatva: érdekes módon a csehekkel, Csehszlovákiával kapcsolatos negatív magyar sztereotípiák a Prágai Tavasz idején kezdtek változni. Az akkori fiatal nemzedék reménykedve figyelte az ottani reformtörekvéseket, és csalódással vette tudomásul a Varsói Szerződés katonai agresszióját. A Németh László szellemében kezdődő tájékozódás a szomszédok kulturája iránt a szegedi *Tiszatáj* című folyóirat 1970. novemberi számában indult a *Most-punte-híd* rovatban. Fiatal irodalmárok és történészek sora látott hozzá a szomszédosági világ fölfedezéséhez. Fordítások születtek és személyes kapcsolatok szövődtek kortárs – elsősorban lengyel, szlovák, román – értelmiségiekkel, kulturális műhelyekkel. Milan Kundera cseh író 1983 novemberében (Párizs, *Le Débat*) megjelent *Az elrabolt Európa* című írásától szokták számítani a legújabb nemzetközi Közép-Európa diskurzust, Magyarországon ez tulajdonképpen jó évtizeddel korábban elkezdődött.

Amikor azután hat év szívós küzdelme után megszületett, és a politikai hatalom is elismerte a független Bethlen Gábor Alapítványt (1985), a civiltársadal-

mi kezdeményezés egyik céljaként a közép-európai népek közötti kapcsolatok erősítését tűzte ki. Az alapítvány titkársága rendszeres üléseivel a Magyar Demokrata Fórum egyik előzetes műhelyének tekinthető. A Kuratórium úgy döntött, hogy évente kiadott díjainak egyikét olyan szellemi ember kapja a szomszédságból, aki művészetével, tudományos munkájával sokat tett a közép-európai népek kapcsolatainak jobbításáért. Így kapott Bethlen Gábor-díjat 1987-ben Zbigniew Herbert lengyel költő, 1988-ban pedig Bohumil Hrabal cseh író.

1987–88-ban a lassan elkezdődő magyar politikai átalakulás szempontjából ösztönző és meghatározó volt, hogy mi történik Lengyelországban. Az első lakiteleki találkozón (1987. szeptember 27.) többen hivatkoztak a lengyel példára. A lengyel televízióban 1988 novemberében került műsorra a vita az állami szakszervezetek elnöke és a Szolidaritás vezetője, Lech Wałęsa között. Az MDF varsói képviselője, Engelmayer Ákos juttatta el a vita anyagát a *Hitel* szerkesztőségbe, s 1989 januárjában látott napvilágot. Az első független lap fontos szerepet játszott a lengyelországi és csehszlovákiai események közvetítésében Magyarországon. Rendszeresen népszerűsítette Közép-Európa eszméjét, bemutatván a régió sajátos, mind a Nyugattól, mind a Kelettől különböző hagyományait. A politikai helyzet, a társadalom- és mentalitástörténeti párhuzamok, a kapcsolatok következtében ez elsősorban Csehszlovákia és Lengyelország felé jelentett nyitást. Cseh, szlovák és lengyel írók, tudósok szövegei láttak napvilágot az 1988 novemberében indult kétheti lapban, az ellenzéki szellemi élet olyan jelentős képviselőitől mint a cseh Václav Havel, Bohumil Hrabal és Ludvik Vaculik, a szlovák Lubonír Feldek és Dominik Tatarka, a lengyel Zbigniew Herbert és az emigrációban élő Czesław Miłosz. Megjelent a csehszlovákiai 1968 egyik emigráns politikusával, Zdeněk Mlynář-zsal készített interjú. Egyik-másik írás illegális úton jutott el a szerkesztőséghez. Ján Čarnogursky (akkor a független szlovák katolikus mozgalom képviselője, aki éppen börtönben volt) hozzászólása az MDF vallászabadságról májusban megtartott veszprémi fórumára. Személyes tapasztalataink, kapcsolataink alapján úgy éreztük, változások várhatók Csehszlovákiában is. Biztató volt, hogy értelmiségi cseh közegben pozitív Magyarország-kép látszott formálódni a nyolcvanas években, a magyar nemzetiség diszkriminált helyzete inkább a szlovák-magyar viszonyt terhelte.

1989 februárjában kezdődtek Lengyelországban a kommunista hatalom és az ellenzék közötti kerekasztal tárgyalások. Érezhetően fölgyorsultak az események, a gorbacsovi reformok arról tanúskodtak, hogy a Szovjetunió nem kíván beleavatkozni a lengyelországi és magyarországi demokratikus átalakulás folyamatába. A Magyar Demokrata Fórum első országos gyűlésén (1989. március 12.) elfogadott programban olvasható óvatos utalás arra, hogy a nemzetközi kapcsolatok második világháború után létrejött rendszere átalakulóban van: „Szomszédainkkal és általában a térség kis és közepes nemzeteivel sok évszázados közösség kapcsol minkat össze.” Néha úgy látszott akkor, mint ha a belpolitikai fejlemények fontosabbak volnának a meghatározó nemzetközi kontextusnál. A tervezésnél azonban mindig fölvetődött a kérdés, meddig

lehet elmenni a nemzeti szuverenitás kérdésében. A magyarországi kerekasztal-tárgyalások előrehaladtával egy időben készült a második országos gyűlésre az MDF pártprogramja, a külpolitikai fejezetet Joó Rudolf irányításával írtuk, s nekem a közép-európai kapcsolatok része jutott.

Lengyelországban június 4-én tartották a részlegesen szabad választásokat, ahol a Szolidaritás Állampolgári Szövetsége elsöprő győzelmet aratott. A „Lengyelország Európában” nevű külpolitikával foglalkozó civil szervezet és a *Znak* katolikus folyóirat június 22-25. között nagyszabású nemzetközi tanácskozást rendezett Krakkóban a dominikánus rendházban és Tyniec bencés apátságában *Közép-Európa – illúzió vagy esély?* címmel. A rendezvényen a lengyel szellemi elit nem egy képviselője mellett nemzetközi hírók, politológusok, történészek (többek között Timothy Garton Ash, Fejtő Ferenc, Antoni Liehm, Pierre Hassner, Piotr Wandycz, Karl Schlögel) vettek részt, Ausztráliából jelen volt Erhard Busek néppárti miniszter, a közép-európai ellenzéki mozgalmak támogatója, a Szovjetunióból pedig Jevgenyij Ambarcumov közgazdász, a gorbacsovi politikát képviselő tudós közgazdász, aki arról beszélt, hogy a Brezsnyev-doktrína halott, és a „három Európa” együttműködése volna igazi esély a jövőben. A különféle témákat érintő fölszólalások a szűkebb (lengyel–csehszlovák–magyar) és a tágabb térség szorosabb kapcsolatainak (gazdaság, politika) szükségességét hangsúlyozták. A résztvevők megkapták Zbigniew Brzezinskinek (akkor a külügyi tanácsadói testületnek a tagja) május 29-én a krakkói Jagelló Egyetemen tartott előadását (*Közép-Európa a nemzetközi változásokkal szemben*). Optimista prognózisa mellett föltűnt nekem az a javaslata, melyben Lengyelország és Csehszlovákia jövőbeni föderációját vetette föl. Amikor a nyáron véglegesítettük az MDF pártprogramját, egyik prioritásként Magyarország–Csehszlovákia–Lengyelország szorosabb együttműködését jelöltük meg.

Nagy figyelemmel kísértük a november 17-én kezdődő „bársonyos forradalmat”, a lelkes tömegtüntetések egyikén december 1-jén Pozsonyban volt alkalmam megtapasztalni a közép-európai szolidaritás, beleértve a magyarok iránti kedvező hangulat levegőjét. 1990 elejétől a választási kampány határozta meg a magyarországi politikát, az első fordulót március 25-re, a másodikat április 8-ra írták ki. Február és március fordulóján keresett föl (a MDF szóvivője voltam, a külügyi bizottságban a közép-európai kapcsolatok felelőse) a budapesti csehszlovák nagykövetség egyik diplomatája egy meghívóval. Václav Havel köztársasági elnök kezdeményezett egy közép-európai csúcstalálkozót április 9-ére Pozsonyba. Magyar szempontból nem volt jó időpont, hiszen épp a választások másnapjára esett. A meghívó – ilyen tájékoztatást kaptam – a magyar ellenzék képviselőinek szólt. Meglepve néztem a meghívottak listáját, kétszer annyi név szerepelt az SZDSZ-től, mint az MDF-től. Talán így prognosztizálják Prágában a magyar választási eredményeket, kérdeztem az egyre jobban zavarba jövő diplomatától. Antall József kijelentette, nem kíván részt venni a tanácskozáson. Látványos külsőségek között került sorra a pozsonyi Várban a rendezvényre. A három ország államfője, miniszterelnöke és külügyminisztere vezette a de-

legációkat. Magyarországot Szűrös Máttyás és Németh Miklós képviselte. Lengyelországot Wojciech Jaruzelski államfő, Tadeusz Mazowiecki miniszterelnök, Csehszlovákiát Václav Havel és Marián Čalfa miniszterelnök. A meghívottak között volt az osztrák és az olasz külügyminiszter. Az együttműködés igényét hangsúlyozó ünnepélyes deklarációkon kívül jelentős diplomáciai lépésre nem került sor. A magyar politikai vezetők az ebéd utána visszaindultak Budapestre. Ekkor még a politikai átmenet időszakát éltük. A szorosabb együttműködés szándéka megvolt mind a három országban, újabb és újabb kétoldali találkozók megerősítették ezt a törekvést. 1990 novemberében Antall József magyar miniszterelnök hívta meg Visegrádra Csehszlovákia és Lengyelország vezetőit. Itt született meg, a szimbolikus történelmi helyen 1991. február 15-én, az eredetileg három, 1993 óta négy közép-európai ország együttműködésének a kerete.

FORTITUDO